

Nəriman Nərimanovun dünyagörüşündə milli maarifçilik və azərbaycançılıq

II Yazı

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Nəriman Nərimanov 1898-ci ildə yazdığı, 1913-cü ildə “düzəlişlər” etdiyi “Nadir şah” adlı dram əsərində də bir maarifçi kimi Nadirqulu xanı öncə “başkəsən, yolkəsən quldur”, daha sonra vətən və millət uğrunda mücadilə edən fədai, qəhrəman kimi qələmə vermişdir. Nərimanov həmin əsərində Nadir şahı bütövlükdə Səfəvilərin tənəzzülü dövründə meydana çıxaraq “Millət və Vətən yoluna” düşüb [1] qısa bir müddət ərzində osmanlıları, rusları və başqalarını Səfəvi-Turan torpaqlarından uzaqlaşdırmağı bacaran, əfqan-gilzay, sistən, bəluci üsyanlarını aradan qaldıran, bununla da Səfəvi-Qızılbaş ordusunun sərdarı vəzifəsinə qədər yüksələ bilən qəhrəman, hökmdar kimi qələmə vermişdir.

Nadir şahın həyata keçirmək istədiyi ideyaları Nərimanov həmin dövrün tarixçisi Mirzə Mehdi xanın dilindən bunu çox yaxşı ifadə etmişdir: “İki məzhəbin birləşməyi həqiqət gözəl, bir fikirdir. Çünki ədavət bilmərrə aradan götürülər, mədəniyyət artar, hər iki millət qüvvətlənər. Mollalara məvacib kəsmək də mənim təsəvvürümə görə, yaman deyil. Padşahlıqdan məvacibləri olsa, bir para ağlagəlməyən şeyləri və və aşkara millətin, vətənin dövlətin zərəri olan sözləri xalqın aralarında nəşr etməzlər. O gün (Nadir şah) mənə deyir ki, Mirzə! Sən elə bilmə ki, mən ruhanilərə düşmənəm. Xeyr, dinə rəvnəq verən mollalar mənim canımıdırlar. Dinə rəxnə salan mollalara, həqiqət mən düşmənəm... Bunlar zahirdə dinpərəst, batində dini tar-mar edirlər. Bəli, fikir etdikcə görürsən insafən ağıllı qanunlardır, həqiqət, gözəl fikirlərdir, amma heyfa, qədrini bilən yoxdur”. [2]

Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanında da maarifləndirmək xətti əsas məsələlərdən biri olmaqla yanaşı, burada millət, dil və din probleminə də toxunulmuşdur. Onun fikrincə, bir türk ailəsində dünyaya gəlib, sonralar türkcə danışmağı bəyənəməyən heç bir kəs övladlarına milli ruhda tərbiyə verə bilməz. Çünki onların özlərinin də, doğma dillərinə bu cür münasibətin əsas səbəblərindən biri, bu günə qədər türk dilində yazılan əsərlərin milli tərbiyədən, milli ruhdan uzaq olması və onlara bunu verəcək, milli məktəblərin olmamasıdır. Nərimanova görə, milli ruhda əsərlər yazıb millətin ruhunu təmizləmədən, naxoş və kor millətdən nə isə gözləmək faydasızdır. [3]

Nərimanov Bahadırın dilindən dövründə islamın əsil mahiyyətinin düzgün izah olunmadığını da ifadə etmişdir. Bu dinin elmə düşmən olması fikri ilə razılaşmayan Nərimanovun fikrincə, islam və onun rəsulu Məhəmməd peyğəmbər (s.) həmişə elm yolunu tutmağı hər şeydən vacib saymışdır. Ona görə, islam əxlaqı pozğun millətin əxlaqını düzəltmək, bütələrə sitayiş etməyə son vermək, bir sözlə tərəqqi yolunu göstərmək üçün gəlmişdir. Eyni zamanda cəmiyyət inkişaf edib, yeni dönəmlərə qədəm qoyanda həmişəlik bir qanunun kifayət etməyəcəyi təqdirdə, ağla uyğun davranılmasında Həzrət Məhəmməd (s.) əngəl görməmişdir. Bir sözlə, islamla bağlı problemlər bu dinlə və onun peyğəmbəri ilə bağlı deyil, onu təbliğ edənlərdə və onun təmsilçilərindədir. [4]

N.Nərimanov bu dövrdə yazdığı məqalələrində İslam dininə və milliyyət məsələsinə çox ehtiyatla yanaşmış, xüsusilə də, islamın bütün elmlərin öyrənilməsinə önəm verdiyini dəfələrlə vurğulamışdı: “Mən bilmirəm, ruhanilərimiz özləri təsdiq edirlər ki, Quranda o elm yoxdur ki, ona işarə olunmasın. Həqiqət belə isə görünür, peyğəmbərimiz (s.) bunu lazım bilirdi ki, əhadisi-şərifləri ilə bəyan edibdir. Lazım olmayan şeyləri nə Allah buyuraradı, nə də cənab peyğəmbərimiz xəbər verərdi”. [5]

O, xüsusilə də “Tibb və islam” (1909-1911) adlı əsərində dinin cəmiyyətin həyatında oynadığı müsbət amilləri göstərmək istəmişdir. “Hər bir vücuda Allah-təala bir cür xüsusiyyət bəxş edibdir ki, öz həyatını uzlaşdırın. Uzlaşdırmaqdan ötrü cürbəcür əlaclar yaradıbdır”. [6] N.Nərimanov daha sonra Məhəmməd peyğəmbərin tibb elmi ilə bağlı fikirlərinə nəzər salır: “Peyğəmbərimiz insanın bədəninə düzgün diqqət edirdi və insanın əxlaq məsələlərini düzəldərkən, ruhunu təmizləyərkən, yaqın edibdir ki, ancaq insanın səhhət və ruhu təmiz olmalıdır. Bunun islamda lap qədimdən mövcud və yaxud vacib olduğu gərəkdir bizi təəccübləndirməsin. Peyğəmbər buyurmuşdur: elm iki qışmdır – bədənələr elmi və dinlər elmi”. [7]

Nərimanova görə, islamın bədən elmi ilə bağlı qanunları tibb qanunlarına uyğundur. Mütəfəkkir bu dinlə irəli sürülən paklıq, vaciblər, yemək və içmək, murdar heyvanlar məsələsinə əməl etməyin tibb elmi ilə tamamilə üst-üstə düşdüyünü, İslamın bu sahədə çox gərəkli olduğunu bildirmişdir. Bu baxımdan bir çox marksist-leninçilərlə müqayisədə N.Nərimanovun islama münasibəti fərqli olmuşdur. O, islamın əsil mahiyyəti ilə bir çox ruhanilərin əməllərinin üst-üstə düşməməsini ifadə etməyə çalışmış, dindəki faydalı məsələlərdən əhalinin yararlanmasını istəmişdir: “Qurani-Kərim bütün insanların səadəti üçün nazil olduğu halda ruhani

atalarımız xalqın cəhalətindən istifadə nöqtəsini tutub, avam xalqı əsarətdə saxlayırdılar. Xalq tək-cə Qurani-Kərimin mənasını deyil, həm də beş vaxt qıldıkları namazın nədən ibarət olduqlarını bilmirdilər. Quran ilə xalq arasında keçilməsi qeyri-mümkün olan divar tapıb, bu divarın daşı və kərpici müctəhid, şeyxülislam və müftilər olub palçığı bu cür mollalar və mərsiyəxanalar idi. Xalq əyilib əllərini yuxarı qaldırıb cənabı Allaha nəzir-niyaz etdikdə nə söyləyəcəklərini bilmirdilər. Yalnız xalq özünün Allaha yalvarmağını bilirdi. Mollalar xalqa yalnız təcvidi qaydada Quran oxudar, mənasını başa salmazdı... Əcəba görəsən Quranın mənasını ruhanilərimiz nə üçün gizləyirdilər?”. [8]

O yazırdı ki, bütün müsəlmanlar üçün müqəddəs bir məslək həqiqəti-islamı öyrənməkdirsə, bu dinə qulluq edən hər bir millətin özünəməxsus məsləkləri ola bilər. Çünki din ayrı-ayrı millətləri özündə birləşdirsə də, özünəməxsus məslək və idealları onları bir-birindən fərqləndirir. Nərimanov “Dərdlərimizin əlacı” (1916-cı il) məqaləsində yazırdı: “Ümum müsəlmanlar üçün müqəddəs bir məslək həqiqəti-islam nə olmağını bilməkdir. Müdam tərəqqi, müdam gərdiklə mübarizə və haman mübarizənin vasitəsilə tapılmış gizlin xəzinələri insanlar üçün meydana gətirmək, yəni insaniyyətə xidmət – bundan ali və müqəddəs bir məslək, bundan artıq qüvvətli bir nicat yolu olmaz. Fəqət bir dinə qulluq edən bir çox tayfaların özlərinə məxsus məsləkləri ola bilər. Çünki din bir çox tayfaları bir nöqtədə birləşdirsə, hər bir tayfaya məxsus bir çox adətlər haman tayfaları bir birindən ayırır. Ona binaən hər bir tayfa və millətin məxsusi bir məslək və, bir ideal dalınca yerləş etməyi də təbiidir”. [9]

Deməli, Nərimanov bütün müsəlman xalqlarını özündə birləşdirərək insaniyyətə xidmət edən həqiqəti-islam məsləyinin əhəmiyyətini dərk etməklə yanaşı, milli məsləkin də vacibliyini dərk etmişdir. Ona görə, həqiqəti-islam məsləyi ilə milli məslək isə bir-birini nəinki inkar etmir, çünki hər ikisi insaniyyətə xidmət etmək yolunda birlirlər. Başqa sözlə, insaniyyətə xidmət etmək naminə dinini bilən xalq, milli kimliyini də tanımalıdır: O, yazırdı: “Ümum ideala çatmaq üçün, yəni insaniyyətə xidmət etmək üçün millətə lazımdır özünü tanısin. Bir millət özünü tanımaz isə özü ilə qeyrisinin fərqlərini düşünməyə qadir olmaz isə xüsusi məsləki dalınca yerləş edə bilməz. Bu yolda yerləş edə etməz isə ümumi müqəddəs məslək nə olmağını da düşünməz. İndi biz islama qulluq edən bir çox tayfalardan biriyik: məlum bir qanun altında yaşayıb, özümüzə Türk deyib də xüsusi bir məslək dalınca gəməliyikmi? Gəməliyik desəniz, özümüzü gərəkdir tanıyaq. Fəqət tanımaq üçün nə lazımdır? Milli dil, millili məktəb, milli mətbuat və qeyri-qeyri şeylər deyilmi?”. [10]

N.Nərimanovun fikrincə, ümumi məsləkə, ideala çatmaq üçün hər bir millət, o cümlədən islama inanan Azərbaycan türkləri özünü tanımalı, başqalarından fərqli cəhətlərini bilməlidir. Özünü tanımaq, başqa millətlərdən fərqliliyini hiss etmək üçün, ilk növbədə milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır. Türklərin dil, məktəb, mətbuat sahəsində tərəqqisində isə 1905-ci il rus inqilabının verdiyi cüzi hürriyət belə, mühüm rol oynamışdır. Onun fikrincə, 1-ci Rusiya inqilabına qədər türklər ana dilinə həsrət qalmış, milli və dini hissiyyəti tapdalanmış, ixtiyarı başqalarının əlində olmuşdur. İndi özünü millətin dostu, millətpərəst kimi qələmə verənlərin çoxu da həmin dövrdə xalqın, millətin mənafeyi naminə deyil, çar məmurları üçün çalışmışlar. [11] Nərimanova görə, millətin birliyi yalançı millətpərəstlərlə deyil, yalnız millətin həqiqi dostları olan milli müəllimlər, milli ziyalılarla mümkündür.

Bu dövrdə Nərimanov millətin, müsəlmanların taleyini düşünür, onların mövcud durumundan çıxış yolu kimi nisbətən islamçılıq-türkçülüyə üstünlük verir, sosial-demokratiyanı çox da yaxına buraxmırdı. Sadəcə, bəzi məqalələrində sosial-demokratiyaya aid edilən sosial bərabərlik, insanların azadlığı və rifahı məsələlərinə toxunurdu. [12] Bu dövrdə onun sosial-demokrat firqəsinə rəğbəti mərkəzçi marksistlərdən daha çox milli sosial-demokratlara yaxın olmuş, buna görə də o, “Hümmət”də fəaliyyət göstərmiş və RSDFP-nin Bakı Komitəsinə üzv olmamışdır. Görünür, bu kimi məsələləri gözə alaraq, SSRİ ədəbiyyatında qeyd edilirdi ki, “Nərimanov 1917-ci il fevral inqilabına qədər marksizm nəzəriyyəsini bütün dərinliyi ilə mənimsəyə bilməmiş, marksizmin başlıca müddəaları haqqında səthi təsəvvürə malik idi”. [13]

[1] Nərimanov N. Nadir Şah (Seçilmiş əsərləri). Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, s.125

[2] Yenə orada, s.144-145

[3] Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, s.178-179

[4] Yenə orada, s.165

[5] Yenə orada, s.263

[6] Əhmədov H.M. Nəriman Nərimanov (həyatı, fəaliyyəti, pedaqoji və tibbi fikirləri). Bakı, ABU, 2004, s.175

[7] Yenə orada, s.175

[8] Yenə orada, s.191

[9] Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, s.375

[10] Yenə orada, s.375

[11] Yenə orada, s.313

[12] Nərimanov N. Məqalələr və nitqlər. I c, II cildə, Bakı: Azərnəşr, 1977, s.66

[13] Köçərli F.Q. Nəriman Nərimanov. Bakı, Azərnəşr, 1965, s.74